

“СИЛЬНА ЖІНКА ЗІ ЗБРОЄЮ” в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст.

Олександр КРИВОШИЙ

Спроби осмислення комплексу подій пов'язаних із впливом військового чинника на побут та повсякденне життя мешканців українських земель в межах XVI – першої половини XVII ст. започатковуються по їх слідах. Між тим, створюваний протягом наступних трьохсот років історіографічний образ цієї повсякденності виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу.

За дзвоном козацьких шаблук, радістю переможців і трагедіями переможених дослідники української минувшини, як правило, “не помічали” внеску жінок у воєнну історію України раннього нового часу [1].

Історія воєн та збройних конфліктів, що відбувались на українських землях в XVI – першій половині XVIIст., була розказана головно через чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з воїном-козаком [2], головним чином, спричинилась до зникнення жінок із праць про історію українського козацтва та про воєнне мистецтво відповідного історичного періоду.

У вітчизняній історіографічній традиції середини XIX–XX ст. було, здається, зроблене все можливе, аби жіночий досвід участі у військових змаганнях та різноманітних збройних конфліктах XVI – першої половини XVII ст., було забуто чи проігноровано, сховано від історії [3].

Маргіналізація теми жінка і війна у вітчизняній історіографії була спричинена тією обставиною, що цю тему не вважають “своєю” ані військові історики, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру українського суспільства, його побут та повсякденність. Перебуваючи під впливом історіографічних традицій сусідів України, вітчизняні дослідники практично виштовхували за межі суспільного, а отже й за межі історичного, помічене потужним впливом військового чинника повсякденне життя українських жінок XVI – першої половини XVII ст.

Такий порядок речей можна зрозуміти, виходячи з того, що вивчення історії – соціальна діяльність, підпорядкована тенденціям часу і місця [4, с.13]. Конкретне втілення ці тенденції знаходять, як правило, у впливі ідеологій, національних та інтернаціональних стереотипів мислення [5] і т. ін.

Викладене вище свідчить про те, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблеми впливу військового чинника на повсякденне

Кривоший Олександр Петрович – кандидат історичних наук, Запрізьський національний університет.

життя українських жінок XVI – першої половини XVII ст. має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тема “жінка і литовсько-польсько-татарсько-козацькі війни XVI–XVIIст.” містить низку дискусійних питань які потребують кардинального переосмислення. Опираючись на українські наукові традиції історичних досліджень та оперуючи теоретико-методологічним доробком гендерних студій [6] та студій з військово-історичної антропології [7], спробуємо простежити еволюцію історичних поглядів на особливий досвід участі жінок вищих суспільних станів Речі Посполитої у війнах та різноманітних збройних конфліктах, що відбувалися на українських землях в XVI – XVII ст. Щоб “побачити”, у сповненій “мішаниною з політики, крові й пожеж”[8,1] історії України раннього нового часу особливий досвід участі жінок у військових змаганнях, вважаємо за доцільне, залучити до розгляду як нарративи сучасників, так і роботи вітчизняних дослідників української мінувшини XVIII–XIX ст. Крізь призму думок і вражень мислителів, поетів, літописців та істориків XVI–XIX ст. проглядатимуть/не проглядатимуть як окремі сценарії військової активності українських жінок, так і ставлення авторів наративів до описуваних ними подій і явищ. Таким чином інтерпретація кожного наративу буде свідчити не стільки про сам інтерпретований феномен, скільки інформуватиме нас про стан інтерпретатора, його світоглядні уявлення, пріоритети, зацікавленість предметом інтерпретації, в ході рефлексій над яким значною мірою конструюється і сам предмет або явище.

Перші спроби вписати жінку у військову історію Великого князівства литовського та представити її учасницею історичного процесу були зроблені ще в середині XVI століття.

В 1550 р. добре освічений литовський шляхтич Михалон Литвин – написав трактат “Про звичаї татар, литовців і москвитян”[9], який, в уривках, був виданий в 1615 р., в Швейцарії у м. Базель [10]. Дослідники припускають, що під цим псевдонімом оприлюднив свій твір секретар великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа – литовець Венцеслав Миколайович.

Як би там не було, але згаданий автор чи не вперше звернув увагу сучасників на проблему присутності в межах українського пограниччя, зовсім не характерного для тогочасного патернізованого європейського світу типу жінок які “начальствують в фортецях”. Автор трактату, з легкою чоловічою іронією зазначив, що жінка

“начальствує у нас у фортецях навіть прикордонних з землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручати лише чоловікам великої сміливості. Не випадково предки нашої величності не дозволяли жінкам отримувати фортеці у спадок і розпоряджалися в таких випадках шлюбами спадкоємиць за своїм, а не за їх розсудом, вибираючи їм в чоловіки людей знаменитих не багатством і значимістю роду, але таких, що прославили себе пролиттям як своєї, так і ворожої крові” [11, 96].

Стає очевидним, що за переконанням автора (в даному разі маємо справу не з жіночою саморефлексією, а з чоловічою системою очікувань, досить вразливою щодо питань жіночої свободи), саме особиста правосильність жінок

вищих суспільних станів Великого князівства литовського, бо “ані татари, ані московити не дають волі своїм дружинам” [11,96] та насичена військовими практиками повсякденність прикордонних земель [12], обумовили їхню войовничу вдачу.

Військова активність “прикордонних” жінок, очевидно, була для сучасників М. Литвина, доволі узвичаєним явищем. Адже саме з XVI ст., за слушним зауваженням американської дослідниці Лінн Любамірські, в світській літературі та інших культурних практиках польсько-литовської держави (до її складу входили і українські землі), починає складатися ідеал шляхетної жінки-войовниці, героїчної захисниці південних кордонів Речі Посполитої [13, 33].

Такі жінки, поступово, займали один ряд з міфічними амазонками, чия країна, начебто, знаходилась навколо озера Меотида, поблизу річки Борисфен: вправні войовниці, впливові політики і мисливці в уявленнях еліти Литовсько-Польської держави наділялись надзвичайною силою. Вони успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші “нежіночі вчинки” [14, 272]. Подвиги войовничих амазонок, стають навіть частиною сарматської ідеології, яку виробила та сповідувала, в зазначений період, литовсько-польсько-українська шляхта [13, 36-37]. У відповідності нею шляхта, вела свій рід не від слов’янського коріння, як поспільство, а від сарматів, войовничого народу, який жив в безкрайніх чорноземних степах, що простягались від південних околиць Речі Посполитої до Центральної Азії [15, 107].

В польській і староукраїнській літературі XVI – середини XVII ст. навіть складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) “надзвичайні жінки, які ведуть себе, як чоловіки” [13, 34] і втілюють гідний для наслідування архетип [16], зразок жіночої могутності [17,61]. Цей образ укорінювався в особливу видиму реальність – полюючі, командуючі, воюючі, проявляючі героїзм жінки були добре помітними – хоча їхні заслуги і оцінювались, і прославлялись чоловіками [13, 33].

В другій половині XVI ст. шанований в українських землях поет і мислитель XVI ст. Ян Кохановський (1530-1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного литовсько-білорусько-польсько-українського суспільства, навіть мав за переконання тезу, що історія слов’ян починається з жінок, войовничих амазонок, які прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та руську [18, 63]. Елітарна частина українських поетів і мислителів цього періоду, які писали латиною, польською та староукраїнською, також наголошувала на скіфському походженні значної кількості козацьких традицій. Світські українські поети, за переконанням дослідниці староукраїнської латиномовної літератури Олени Ситько, ставили собі за мету в образних картинах власних творів, “рівноцінно відображати унікальний історичний та міфологічний шари національного світосприйняття, філософії, естетики й моралі” [19, 3-15],

своєрідно пов'язуючи їх з світоглядними уявленнями, філософією та моральними якостями сучасників.

На початку XVIIст. польсько-український поет Іван (Ян) Домбровський в латиномовній поемі "Дніпрові камени" (1619 р.) [20], викладаючи героїчну історію Русі, повідав сучасникам про те, що "стать слабосила жіноча виблискує доблестю часто" не лише в історії Франції, Чехії та Польщі, а й в історії руського (українського) народу [21, 156-157]. Розуміючи історію як наслідок діянь видатних особистостей, Домбровський славить, і ставить за взірць для наслідування, подвиги предків від 430 до 1618 року. В один ряд з подвигами легендарної цариці Ассирії Семіраміди, цариці амазонок Пентесілеї, Жанни д'Арк та міфічної польської королеви Ванди І. Домбровський поставив і славні діла володарки Київської Русі, княгині Ольги:

“Ольга-вдовиця невдовзі за смерть чоловіка помстилась:
Марсову лють затаївши, до хитрощів тут удалася
І насміялась жорстоко над їхнім тріумфом зухвалим.
Доки-бо ті нешляхетні древліани втішались мужнім
Вчинком і згоди на шлюб з їхнім князем у Ольги просили,
Мстила їм: перших послів за зухвальство у землю зарила,
Других, що згодом прийшли, запросила помитись у лазні
І там усіх разом спалила. А далі, на шлюб ніби згодна,
Причепурившись, сама із дружиною йде до них в гості
І в древліанській землі найзначніших до табору кличе,
Маючи намір убити, але зустрічає ласкаво,
Каже, що перш на могилі убитого Ігоря хоче
Справити тризну, а потім вже з їхнім полубитись князем, -
Тут-таки слугам велить подавати питво і наїдки.
А як послули знесилені Вакхом древліани, то сонних
Всіх невгамовна мечем осоружним убила безжално.
Коростень їй не піддався, хоч був у тривалій облозі, -
Стіни високі-бо мав навкруг себе і вал неприступний,
Саме тому втікачам став притулком і захистом певним.
Тільки ж уроджена Ольжина хитрість і те пододала,
Бо незабаром пустила у дію металні машини.
Голодом зморений та боротьбою оружною ворог
Ладен був здатись на певних умовах. І Ольга звеліла,
Щоб заплатили за мир голубами вони й горобцями.
Мешканці швидко дали, що просила, та хитра княгиня,
Каже: ганчір'я птахам до хвостів прив'язати, що тліє,
І відпустити. А ті, повернувшись до гнізд своїх звичних,
Неупокорене зброєю місто спалили дощенту.
Ось яким робом фортецю було переможцею взято.
А як мечем і вогнем древліан вгамувала безжално,
Передала в руки синові владу, окроплену кров'ю.
Згодом до арголідського цесаря рушила Ольга
Гостею на кораблях і в священній ріці охрестилась.
Та небуденний свій розум жіночий і там проявила –
Бо коли цар захотів одружитися з нею негайно,

Спершу просила її охрестити, а потім сказала:
 Хресниця батьку хрещеному жінкою бути не може!
 Грекам страшна була Ольжича мудрість, і світ це
 Згодом пізнав. Христа ж шанувала княгиня до скону.
 Стать слабосила жіноча виблискує доблестю часто.
 Подвигів славних чимало осяяно жвавистю жінки:
 Семіраміда прославилась, кажуть, здолавши індійців;
 Томирис Кіру життя вкоротила за звичаєм сильних;
 Пентесілея пелазгів тримала під владою довго;
 Кельтська Йоанна зуміла англійцям завдати поразки;
 Лібуше у маркоманів була у великій пошані;
 А у поляків, додаю ще, Ванда таку ж має славу...”[21, 155-157]

Епічний твір І. Домбровського – не просто поема на історичну тему, а історичне дослідження, що супроводжується докладними примітками, коментарями і посиланнями на джерела; чужі думки в тексті виокремлюються. Це збільшує як наукову цінність поеми, так і переконливість наведених у ній фактів та висновків. Незаангажоване осмислення новолатинського художнього слова виявляє значну зацікавленість автора поеми українською національною історією, народнопоетичною творчістю та іншими первинними національного буття. Відтворюючи героїчні сторінки історичного минулого українського народу Іван (Ян) Домбровський використовує фольклорний тип його змалювання, народну образність, міфологеми і архетипи. Такий підхід до викладення матеріалу не був результатом простої залежності автора твору від фольклору. Скоріше за все це підсвідоме відтворення поетом архетипів та наповнення їх змістовними прикметами фольклорних образів. В прочитанні автора, національний міф про героїчну войовницю княгиню Ольгу, не перетворився на частину антижіночого дискурсу направлено на маргіналізацію “сильної жінки зі зброєю”. І.(Я.) Домбровський, скоріше за все, залучив його як найбільш прийнятний для руської еліти символу тогочасної шляхетської ідеології [22], акцентуючи, при цьому, впливовість, державність та особливу природу руської (української) шляхти.

В середині XVII ст. невідомий автор заніс до рукописного збірника шляхтича Кондрацького запис ”Думи про Дмитра Корецького” [23]. Дума оспівує події пов’язані із смертю князя Самійла Корецького (?-1622) – очільника одного із степових військових підрозділів, що діяв на українському прикордонні.

“Од неділі першого дня
 Стояв обоз невелик
 В чистім полі на Цецорі.
 А втім обозі був гетьманом,
 Всім жовнірам і всім панам
 Ксьонже Дмитр, князь Корецький.
 Третього дня з своєю дружиною
 Обід з ними обідає,
 А о свей пригоді не відає.
 Аж где ся взяв хан татарський,

Вдарив на обоз син поганський
І весь табор преч розгромив.
Там всі повки вирубали,
Всю дружину забивали,
Корецького живцем взяли.
До Царгорода його повели,
Назад йому очі зав'язали,
Чорним бритом-азамитом.
Аж к ньому яничаре промовляють:
"Ксьонже Дмитр, пан Корецький,
Чи воюєш, чи крамуєш,
Чи нашого Царгорода розглядаєш?..."[24, 4]

Далі, невідомий автор, в доволі позитивній тональності, відображає, доволі розповсюджений, сценарій участі жінки-шляхтянки у військових змаганнях на українсько-татарському кордоні у XVI – першій половині XVII ст.

"...Аж тоді Князь Корецький листи пишет,
Листи пишет, тяжко здишет,
До свей матухни (матері О.К.) посилаєт:
«"Ой мати моя Корецькая,
Продай Корець і Межиріч,
Викуп мене з неволеньки."
Аж к ньому мати листи одписала:
"Жем тебе три рази з неволі викупала,
Міста, села потратила,
Потіхи і разу з тебе не міла.
Четвертий раз уже не буду,
Міста, села не тратить буду,
Скарбів моїх не тратить буду..."[24, 4-5]

Автор твору в поетичній формі описав формат участі елітної жінки в забезпеченні життєдіяльності прикордонних військових угруповань які, в переважній більшості, мали приватновласницьке походження. Вони наймалися, озброювалися, забезпечувались боєприпасами і продовольством, транспортними засобами і грошовим утриманням, як правило, на кошти власника. Ці загони виконували партизансько-промислові і оборонні функції [25]. Жінки-землевласниці, відповідно до свого матеріального стану і розміру маєтку (держави), могли брати участь в організації таких загонів та їх забезпеченні.

У 1622 р., у Києві, з нагоди смерті гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича Сагайдачного, видав книжку відомий церковний діяч і письменник-полеміст Касіян (Каліст) Сакович (бл.1579-1647) "*Вършѣ на жалосний погреб зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его К.М. Запорозкого*". К. Сакович не лише високо оцінив історичні заслуги козацького гетьмана, перерахувавши його чесноти та військові звитяги, але й згадав про "коханую дружину" гетьмана – Анастасію Конашевич Повченську, опіку над якою, за словами К. Саковича Петро Конашевич Сагайдачний передав "Богові й війську"[26, 231]. Відображаючи в образних картинах твору унікальний шар тогочасного національного світосприйняття К. Сакович, змальовує сценарій

тісного пов'язання жінки – дружини гетьмана, (про дітей, як бачимо, мова не йде, що нашттовхує на думку про їх відсутність) з повсякденністю українського козацького війська, після його кончини.

“Чесна Жінко, не дивно – себе обливаєш
Ти слізьми і од жалю уся умліваєш,
Бо утратила свого упряжця ти милого,
Королю й Посполитій всій Речі зичливого.
Його мужності завше - бо турчин, татарин
Острахався, бо звідав міцні його вдари.
У людей через нього і ти була ясна,
А тепер твоя свічка яскрава погасла,
Друг з тобою навічно уже розлучився,
Богу й війську в опіку тебе доручивши”[26, 231].

Характерна особливість літописів другої половини XVII – початку XVIII ст, що їх творцями були представники козацького стану, причому не тільки з числа старшини, а й з нижчих верств, які мали добру освіту. Назвати ці історичні твори, зокрема працю Самійла Величка, літописом можна лише умовно. Його зміст значно ширший і глибший в порівнянні із звичайним літописанням. Створюючи насичене військовими практиками полотно повсякденного життя українського суспільства першої пол. XVII ст., С. Величко, на тлі мішанини політики, крові й пожеж, змалював кілька, очевидно, найбільш типізованих сценаріїв участі жінок у військових змаганнях українського козацтва.

Описуючи бій козацького підрозділу під м. Заславлем, автор наголосив на участі в ньому принаймні двох жінок – сестри полковника Донця “чарівниці” Солохи та “її товаришки”[27, 329]. Зі слів С. Величка сестра полковника Донця, Солоха, разом з товаришками не лише брала безпосередню участь в козацькому поході, а й “пробувала щастя в козацьких герцях, що личило лише найвідважнішим воїнам” [27, 329].

В іншому місці автор літопису розповідає про мужність та військово-адміністративні практики Катерини Лупул – теці Тимоша Хмельницького, яка, після його передчасної смерті, фактично керувала обороною міста Сучави. “Після смерті Хмельниченка вчинилися поміж козацького війська незгода й розрух. Одні хотіли віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів. Цим вони дуже їх роздразнили, і через це козаки не сміли піддатися полякам, бо знали, що тільки потраплять їм у руки, будуть по-тиранському вибиті, тим більше, що їх із двадцяти тисяч лишилося ледве вісім тисяч. Спинула їй стримала від цієї зради козаків мужнім серцем сама волоська господарева [28]. Вона мала певну відомість від Хмельницького і сподівалася, що він із численним військом прийшов до Умані і поспішає на допомогу волохам і Сочаві” [27, 122].

Дружина Тимоша Хмельницького Розанда Хмельницька Лупул, після смерті чоловіка, оселилася в Україні. Після пологів, вона усамітноно жила в с. Суботові – родовому хуторі Б. Хмельницького, згодом на хуторі Зіньків-

ський Ключ, що на Полтавщині, а вже згодом в м. Рашкові над Дністром де й загинула. За словами літописця, "...смерть спіткала її ненароком: якись козацькі голодранці та гультяї верталися зі своїх військових звитягів і, по-розбійницькому напавши на її будинок, пограбували всі, що лежали там на видноті, скарби й багатства. Це їх не вдовольнило, і вони почали допитуватися в Домни муками й тортурами, де заховано інший скарб. Але вона, будши жінкою сміливою, відповіла гультяям так: "Хай краще володіє моїми скарбами бездушна земля, ніж ви, одушевлені вороги мої". По цих словах і закінчила своє життя Домна Тимошиха..." [27,121].

Стає очевидним, що в світоглядних уявленнях представників горішнього поверху литовсько-білорусько-польсько-українського культуротворення XVI – XVIII ст. який належав, кажучи словами Михайла Бахтіна, "офіційним ідеологам епохи" [29, 524], життєвий простір жінки в прикордонних українських землях був тісно пов'язаний з військовими практиками, військом та військовістю.

В постпереляславський період вітчизняної історії, коли українські землі (після 1654 р.) були приведені у тісний зв'язок з державним устроєм Московської держави, в межах Гетьманщини почав набирати обертів, зніційований правителями Московського царства процес "московізації" українського козацького життєустрою. Жителям "Малоросії" довелося зблизька роздивитись та випробувати на собі той патріархатно-деспотичний уклад [30], який безжально виштовхував жінку за межі суспільного [31, 55]. У XVIII ст. Гетьманщина остаточно втратила автономію і перетворилася на провінцію Російської імперії, яка дедалі більше втручалася в життя пересічних громадян. Система державних заходів була спрямована на те, аби православне населення України усвідомило, що держава в особі Російського імператора і органів влади краще розуміє, що відповідає їхнім потребам, а що ні. Центральна світська влада почала активно "коригувати і доповнювати канонічне церковне право" [32, 15]. В першу чергу це стосувалась таїнства шлюбу, який найбільше зазнав регламентації з боку влади, що призвело до значного нівелювання родинного права українців [32,15]. Саме тоді, за словами дослідника українського звичаєвого права академіка О. Левицького, "було остаточно викорінено давній звичай "розлуки", тобто шлюбного розлучення за взаємною домовленістю подружжя; тоді ж було помічено, що і в Малоросії не церковне вінчання, а публічне святкування за відомим ритуалом акту "весілля" започатковує справжнє подружжя" [33, 66]. В своїй статті "Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст." Орест Левицький на конкретних прикладах неспростовно довів значення впливу Російської православної церкви, указів і розпоряджень уряду імперії на шлюбно-сімейні відносини в Україні [34].

Під тиском оточення українське суспільство, за висловом канадської дослідниці Маріан Рубчак, почало патріархалізовуватись і образ жінки, що раніше мала "голос" та "домову владу", почав повільно "приспосовуватись до обставин, що змінилися" [35,137].

На тлі агресивного витіснення за межі щоденних практик історичної пам'яті про традиції давнього українського життєустрою, в стосунки між ста-

тями, за посередництва православної церкви, був внесений сильний стумінь ворожості і гніту.

Протягом XVIII-XIX ст. зазначені вище “обставини”, законодавчо наблизивши українських жінок до безправного становища великоросіянок, значно змінили уявлення населення України про розподіл соціо-статевих ролей в суспільстві і перетворили сильну, ініціативну українку на страждаючу від неволі, недолі і рабської праці малоросіянку.

На цьому тлі, у відповідності з існуючими, на середину XIX ст., тенденціями часу і місця, [4, с.13] знані вітчизняні історики Пантелеймон Куліш, Аполлон Скальковський та Дмитро Яворницький, [36; 37; 38] сформулювали концепцію, згідно з якою постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна [39].

Посилаючись на “регулу” – “неписаний статут Запорозького товариства”, А. Скальковський авторитетно заявляв про те, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли [37, 74]. Право сидіти зимівниками, також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько, ж “міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло.” [37, 74].

Створений у XIX ст. історіографічний штамп про “безшлюбність” запорозького козацтва та небажаність присутності жінки в межах військового табору – Січі, надовго [40] став відправним пунктом усякого мислення при розгляді питань пов’язаних з історією українського козацького війська. Нав’язаний українському соціуму тип світосприйняття витіснив з поля уваги та змусив до “мовчання” (на “офіційному” рівні) суто національний контент історичної пам’яті. Колективна пам’ять українців про сильних, самостійних жінок які мали “голос” та “домову владу” була підмінена міфологічною офіційною пам’яттю про безправну, безвольну жінку з її рабською залежністю від чоловіка-господаря та імператора-самодержця.

В кінці XIX ст. до розробки теми “жінка і польсько-татарсько-козацькі війни XVI–XVII ст.” долучився, майже невідомий широкій громадськості, але талановитий польський історик і белетрист Й.Й. Ролле, що друкувався під псевдонімом «D-г. Antoni J.» [41]. Ґрунтовно ознайомившись з комплексом раритетних документальних джерел (“не тільки польськими, а й російськими”)[42, 150] він з художньою майстерністю створив шість біографічних нарисів, які змальовують типи жінок шляхетського середовища Волині; один нарис відноситься до кінця XVI ст., два – до першої і два до другої половини XVII ст.[43]. Працюючи з документами з приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині Й. Ролле звернув увагу на той факт, що, виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють, маловідомі (замовчувані офіційною історичною пам’яттю) до того, сценарії воєнного повсякдення жінок вищих суспільних станів XVI–XVII ст. Згрупувавши джерельний матеріал, він, крізь

призму власного бачення, до певної міри об'єктивно, змалював існуючі в українському суспільстві XVI–XVII ст. особливості соціальних відносин та культурних процесів. В працях історика, найбільш енергійні жінки східних кресів Речі Посполитої ведуть себе як чоловіки і втілюють гідний для наслідування архетип жінки-войовниці. Підкреслюючи об'єктивність у зображенні автором історичної епохи та життя польської аристократії в Україні XVI–XVII ст., В.Б. Антонович писав: “З нарисів д-ра Антонія бачимо, що найбільш енергійні жінки не тільки засвоювали побутові риси свого суспільства..., але уміють вельми спритно користуватись юридичною казуїстикою; вони подають позови або відбиваються від них збройною силою, організують напади, витримують облоги, утримують збройні загони і на їх чолі дають битви...” [44, 123].

Книга Й. Ролле “Niewiasty kresowe” в 1883 році була передрукована на сторінках часопису “Киевская старина” під заголовком “Украинские женщины” [45, 269-309]. Широкий читацький загал, вперше, дізнався про те, що найбільш активні українські жінки вищих суспільних станів XVI–XVII ст. брали активну участь у війнах та різноманітних збройних конфліктах, організовували напади, витримували облоги, утримували збройні загони і на їх чолі давали битви. В коментарях до цієї публікації, вітчизняні історики визнали, що читачі журналу “в первый раз увидят эти живые образы русской женщины в западной половине России, создавшиеся под влияниями и представляющие свершенный контраст типу женщины того-же времени в московской Руси, и убедятся, что, говоря о русской женщине прежнего времени, что составляет у нас любимый предмет, надо строго различать ее в двух отдельно тога живших половинах России и нельзя мерить женщину южно-русскую по масштабу московскому, по чертам Домостроя и “Быта русских цариц XVII в.” [45, 269-270].

Опираючись на широке коло письмових джерел Й.Й. Ролле вдалося не лише відрефлексувати помічене впливом жіночого чинника повсякденне життя військових формувань XVI–XVII ст., але й виокремити елементи жіночого досвіду участі у різного роду військових конфліктах що відбувалися на українських землях в XVI–XVII ст. Особливо цінними, в цьому контексті, є спостереження Й. Ролле про активну участь жінок в т.зв. домових війнах польсько-української шляхти. Дослідник, першим, звернув увагу і переконливо довів існування особливого типу жінки-войовниці яка утримує збройні загони, організовує наїзди, вдягається в “залізо” і на чолі найманих загонів “дає битви”.

Рубіж XVI–XVII ст. характеризувався інтенсивними колонізаційними процесами з розподілом та перерозподілом земель між власниками, в основному, за допомогою збройної сили. Заможні мешканці прикордонних територій Речі Посполитої, аби захистити свою земельну власність, або “вибити” сусіда із “держання” шляхом збройного нападу, озброювали слуг – “служебників”, а якщо дозволяли статки то й наймали загони “гайдуків” – приватне військо. В умовах майже надзаконного становища шляхти в Речі Посполитій, збройні наїзди здійснювалися “державцями” – власниками земельного маєтку для поліпшення їхнього матеріального становища, а також з метою зведення рахун-

ків із своїми конкурентами чи ворогами. Результатом наїздів часто було не лише захоплення чужої власності, (тривіальне пограбування), а й заснування на цих землях нового села чи маєтку. Причому самовстановлене право сильного (без огляду на статі) виступало в таких випадках достатньо вагомим аргументом для місцевої (повітової) шляхетської корпорації [46, 105].

Крізь призму сюжетів про долі реально існуючих в історії жінок-шляхтянок Ганни Борзобогатої Красенської, Феофіли Хмелецької, Олени з Красицьких Немиричевої, Анни з Меленевських Блоцької та Анни з Грабянок Раціборовської Й.Й. Ролле зумів відтворити повсякденність войовничих жінок та окремі сценарії їх участі у збройних наїздах на “двори” та “держави” шляхтичів-сусідів.

В 1893 р. в збірнику “*Sylwetki i szkice historyczne i literackie*” Й. Ролле опублікував ще два оповідання про військову активність жінок-шляхтянок на українському прикордонні – “Матрона польська” та “Жінки під час турецької облоги міста”. В цих творах автор відтворив повсякденність войовничих жінок та сценарії їх участі у діях регулярних військових формувань. Й. Ролле розповів про мужність дружини коменданта фортеці Войцеха Гуменицького та інших жінок під час оборони м. Кам’янця від нападу османського війська 1672 року [47].

Роком пізніше, в 1894 р., в “Киевской старине” було видрукуване ще одне оповідань Й. Ролле “Женщины при Чигиринском дворе” [48]. Окреслюючи мету публікації цього твору, Й. Ролле зазначав: “...мы постараемся обрисовать двор и обстановку гетмана и в особенности проследим роль женщины, ее влияние и значение при этом дворе” [48, 107]. Серед жінок, присутніх при гетьманському дворі протягом Хмельниччини та Руїни, особливу увагу автор приділив жінкам, які мали вплив на перебіг політичної ситуації.

З позиції впливовості істориком аналізувалися постаті дружин Б. Хмельницького – Ганни Сомко, Мотрони Чаплинської, Ганни Золотаренко та дружини І. Виговського – Олени Богданівни Стеткевич. Й.Й. Ролле зумів показати, що ці жінки суттєво відрізнялися одна від одної, а отже і їхнє місце у вирі тогочасних політичних та військово-історичних подій було нерівнозначним. Історик зазначив, що саме третя дружина Б. Хмельницького, Ганна Никифорівна Хмельницька Золотаренко здобула вплив на чоловіка-гетьмана, й (за підтримки братів І.Н. Золотаренка – полковника корсунського(1652), ніжинського (1653-1655) і наказного гетьмана (1654-1655) та В.Н. Золотаренка полковника ніжинського (1655-1656, 1659-1663)) на перебіг усього військово-політичного життя в Україні. Й. Ролле писав: “Иван, как более способный, руководит сестрою, а через нее и гетманом; он решает судьбу батогских пленных; часто исполняет должность наказного гетмана в 1653 и 1654; тогда же, во главе отряда он воюет в Белоруссии, помогает царю Алексею Михайловичу...” [48, 291]. Й. Ролле наголошував, що саме Ганна, прийнявши під впливом брата Івана, сторону “московської партії”, могла вплинути на остаточний вибір Б.Хмельницького щодо укладення союзу із Московією [48, 291].

Підтвердженням правильності зроблених Й. Ролле висновків щодо впливовості Ганни може слугувати зафіксований істориком Ів. Кревецьким факт ви-

дачі Ганною Хмельницькою Золотаренко розпорядчо-адміністративних актів від свого імені, які скріплювались “восьмигранною печаткою Хмельницького з гербом і буквами Х,Б,З.” [49, с. 168].

22 липня 1655 року “анна Богданова Хмельницкая Гетмановая войска Его Цар: вел: Запорозкого Симъ Писаниемъ моѣмъ”, доносить “до вѣдомости Обывателем Всѣмъ Прилуцьким Старшинѣ и чернѣ Козаком Войска Его Цар: Вел: Запорозкого Войту Бурмистровѣ и всѣмъ мешаномъ в мѣстѣ и по хуторах Мешкаючи”... “Конфѣрмацію Его Милости Пана Малжонка ...” [49, 167] на привілей княжат Вишневецьких ченцям Густинського монастиря на користування землями. “Гетьмановая” вимагала, аби “всѣ Вишменованиѣ обивателѣ нѣвчомъ против ними не были, кгрунти ихъ Мѣсцу Святому належачи не втручалися жадное перешкоди не чинили под виною тисячи талярувъ до скарбу Войскового...” [49, 167].

В кінці Універсалу, очевидно, аби посилити вагу свого розпорядження та показати оточенню значимість своєї особи у веденні гетьманських (державних) справ авторка вживає “жіночу” мовну конструкцію [50, 20-22; 81-85]: “...и повторе навпоминаю Абы иначе не было” [49, 168]. В цьому контексті слід взяти до уваги той факт що, в указаний період, а мова й де про 1654/1655 р., Універсали [51] були найважливішими державними документами, що мали характер маніфесту або розпорядчо-адміністративного акту наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів.

Уважне прочитання Універсалу Анни Богдановой Хмельницкой Гетмановой войска Его Царского величества Запорозкого наводить на думку про те, що “вышменованая Гетмановая” була добре знайома з “проблемою” монахів Густинського монастиря, бо саме вона (а не гетьман, чи хто інший з його оточення) виступила, як видно із змісту, основним лобістом їх інтересів. І це при тому, що очільники цього монастиря, від 1635 р., мали тісні зв'язки з владними структурами Московського царства, а його засновник і покровитель Ісая Копинський, відкрито виступав за перехід Української православної церкви під юрисдикцію Московської патріархії.

Гелена (Олена) Виговська Стеткевич – дружина І. Виговського – наступника Богдана Хмельницького – стала, на думку Й. Ролле, своєрідним втіленням нових, європеїзованих тенденцій у Чигирині. Цю добре освічену, родовиту, пов'язану походженням з князями Четвертинськими, Сангушками, Тишкевичами шляхтянку, історик позиціонував як жінку, що також мала значний вплив на свого чоловіка, генерального писаря Війська Запорозького, а згодом і гетьмана України Івана Виговського та на перебіг повсякденного життя гетьманської резиденції. Олена Виговська, так завзято не втручалась у військово-політичні справи чоловіка-гетьмана, як Ганна Золотаренко, проте наполегливо, як і личило родовитій шляхтянці, впроваджувала європейський етикет та шляхетський блиск у побут та повсякденне життя Чигирина.

Вона з'явилась до козацької столиці в супроводі великого почту слуг, служниць та родичів. В авангарді кортежу їхали музики і кілька сотен лейб-гвардії, слідом французька карета везла гетьманшу та її невістку, дружину Юрія Стет-

кевича; за ними придворні пані й дівчиці в багато вбраних возах, серед них – Павловські, Подацька, Рудницькі, Лговська і далека родичка чоловіка – Виговська; завершував поїзд, за словами Й. Ролле, гурт челяді, там були кондитер, пивничний і навіть кравець [48, 515]. Коли під гетьманським дахом врешті запаувавав незвичний для козацьких старшин та поспільства “шляхетський” етикет виникли нарікання та скарги. Опозиція дорікала гетьману І. Виговському ще й тим, що він побрався із шляхтянкою, “котра не бажає добра Україні”....

Спираючись на широке коло джерел (переважно з приватних архівних зібрань Волині і Поділля), Й. Ролле зробив досить вдалу спробу виокремити широкий спектр проблем передбачених темою “жінка і війна”, зокрема спроможність/неспроможність жінки приймати участь у військових діях, керувати діями військових підрозділів, очолювати приватні військові загони, організувати “наїзди” та оборону “дворців”, “замків” і “замочків”. Більше того, він зумів, (використавши при цьому белетристичну форму викладу) виокремити ще й коло проблем пов’язаних із вмінням/невмінням жінки-шляхтянки вибудовувати, в умовах воєнного стану, особливу модель поведінки і стосунків із своїм найближчим оточенням, - чоловіком, членами родини, служилими боярами, очільниками військових загонів, королівськими посадовцями та судовими виконавцями.

В другій половині XIX ст. до розробки теми політичної кар’єри елітних жінок, їхніх впливів на перебіг політичного життя долучились українські історики В. Іконников, М. Костомаров, О. Лазаревський та Д. Мордовець [52; 53; 54; 55]. В 1860-1870-і рр. інтелігенція Російської імперії взялася інтенсивно обговорювати проблеми жіночої емансипації і знання з “жіночої історії” виявились гостро затребуваними [56, 20]. У дослідників були як власні пріоритети щодо постатей історичних жінок, наближених до влади, так і своє бачення місця жінки в житті суспільства. Увага була прикута, насамперед, до життєписів найбільш відомих жінок які в різні часи перебували на престолах.

Портрети Марії Гольшанської – волинської дружини князя Андрія Курбського, дружин Б. Хмельницького, жіночого оточення гетьмана І. Мазепи, дружини гетьмана І. Скоропадського Анастасії Голуб Скоропадської та інших були змальовані істориками в контексті суто політичного впливу, без урахування того факту, що більшість політичних подій, які відбувались в українських землях в межах XVI – першої половини XVIII ст., проходили в середовищі з розвиненими військовими практиками. Хоча вчені, за виключенням В.Іконникова, виокремлювали західні та східні руські типи жіноцтва, відповідно до вміння орієнтуватись в ситуаціях, впливати на важливі події та ухвалювати доленосні рішення, проте унікальний досвід участі “західно-руських жінок” у військових виправах так і залишився недослідженим. Втім колективна пам’ять народу продовжувала зберігати інформацію про яскраві сценарії військової активності жінок-українок [57]. А письмові джерела – віддзеркалювати повсякденне життя українських жінок з впливом військового чинника. Отже погляди більшості вітчизняних істориків XIX ст. на історичне минуле українських жінок не відповідали історичним реаліям. Колективна

пам'ять українців, на рівні офіційної історіографії виштовхувала за межі суспільного, а отже й за межі історичного, воєнну активність українських жінок та помічене потужним впливом військового чинника жіноче повсякдення.

Розгляд історичної спадщини з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових *епоха-автор-текст-контекст*, дозволяють сформувати уявлення про нові контексти присутності "жіночого" в культурному просторі ранньомодерної України та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів на унікальний для європейської соціокультурної традиції досвід участі жінок вищих суспільних станів у збройних протистояннях XVI – першої половини XVII століття.

1. Підтвердженням цієї тези може слугувати нова, рекомендована до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка, монографія *Орлової Т.В. "Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.)"* – К.: Логос, 2009. – 584с. Авторка авторитетно стверджує, що під час військових змагань жінки виступали лише "в якості пасивної жертви, воєнної здобичі", а в культурі (мова, я так розумію, йде про українську культуру – О.К.) їх образи подавалися як страждаючих і чекаючих дружин, матерів, наречених". (*Див.: Орлова Т.В. "Жінка в історії України..."* 2009. – С.368). Очевидно, Т.В. Орлова не бере до уваги того факту, що ряд авторитетних вітчизняних дослідників історії України раннього нового часу І. Крип'якевич, Н. Мірза-Авакянц, Н. Полонська-Василенко та інші категорично наголошували на тісному пов'язанні української жінки із військом та військовістю (*див.: Крип'якевич І. Жінка в історії України // Мета. – Львів. 1908. – Ч.7, Ч.8, Ч.9-10.; Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI-XVIIст. Додаток до актового матеріалу. Полтава, 1920. – 92с.; Полонська-Василенко Н. Українські жінки литовсько-польської доби. //Визначні жінки України. Вінніпег - Мюнхен.1969 – С.77-105; Липа Ю. Жінка в козацьку добу // Жінка. 1938. Ч.7-8.; Смоляр Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії // Наше життя. – 2000. – Ч.2.), а в колективній пам'яті українців (національна пам'ять) до наших днів збереглося чимало сюжетів про військову активність пересічних жінок та героїчних жіночих образів.*

Не менший подив викликає і той факт, що найвідомішими історичними постатями "жінки зі зброєю в руках", для авторки монографії присвяченої жінкам в історії України, є, не героїні творів І. Домбровського, М. Старицького чи історичних праць Й. Ролле, І. Крип'якевича, Н. Мірзи-Авакянц, Л. Харевічової, О. Апанович, Л. Смоляр, а "французька Жанна Д'арк і російська Надія Дурова – "кавалерист-дівця", героїня війни 1812 року" (*див.: с.368 вказ. праці*).

2. "Безшлюбний", скептично налаштований до жіноцтва козак, у шароварах і вишиванці, в уяві широкого загалу, спочатку став ідеалом, а далі – незаперечним "українським архетипом чоловіка" та основною складовою частиною "очоловіченої" моделі українського суспільства. У такому ідеалі чоловіка, твердили науковці, відбилася українська історія, а особливо історія XVII ст. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу. (*див.: Кривошій О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Зб.наук. праць /За заг. ред. Карпова В.В. – К., 2011. – С. 70-78.*

3. З поміж праць останнього десятиліття XX ст. можу згадати дві роботи, які містять описи окремих сценаріїв активної участі жінок у військових конфліктах, що відбувалися на українських землях в XVI – першій половині XVII ст.: *Мальченко О. Шляхет-*

ські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. 1997. – №3/4 – С.94-113; *Лабур О.В.* Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. техн. ун-т України. – К., 1997. – 179 арк.

Публікація В. Стокяло (*див.: Стокяло В.А.* Про участь жінок України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1648-1654рр. проти польських магнатів і шляхти // Жінки України: сучасний статус і перспективи. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, червень 1995 р. Тези доп. / Ред. кол.: Г.І. Терещенко (голова). – К., 1995. – С.47-49), на жаль, не витримує жодної критики.

4. *Тойби А. Дж.* Постижение истории. Сборник / пер. с англ. Е.Д. Жаркова. – М.: Прогресс, 1996. Англійський історик А. Дж. Тойнбі розглядає процес вивчення історії як соціальну діяльність підпорядковану тенденціям часу і місця. Виходячи з цього, дослідник, обираючи об'єкт свого дослідження, повинен був неминуче стикатися, з типовою, а мова йде про вітчизняну історіографію середини XIX – XX ст. ситуацією, коли погляд на проблему, як на предмет дослідження, визначався у відповідності з існуючими на той час тенденціями часу і місця.

5. На середину XIX ст. українська й російська історії розглядались як течії єдиного потоку, а українські вчені вважали російську історію та культуру своєю. *Див.: Когут Зенон.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К.: Критика. – 2004. – С.188. У відповідності до цієї схеми розглядалось і становище жінки в українському суспільстві. Інтерес до нього, як правило, зводився, до козацького аскетизму та виголошеної П.О. Кулішем тези: "Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину". Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки, про статус та межі присутності жінки в культурному просторі ранньомодерної України. *Цит. за: Кривоший О.П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини. Історичні розвідки. – Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. – С.3.

6. Концептуальні засади гендерних студій сформулювала Джоан Скотт (*Скотт Д.* Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования. Харьков, 2000. – №5. – С.142-171); докладніше про гендерний підхід в історичних дослідженнях *див.: Пушкарева Н.* Гендерная теория и историческое знание. – СПб.: Алетейя, 2007.

7. Концептуальні засади студій з військово-історичної антропології сформулювала російська дослідниця О. Сенявська (*Сенявская Е.С.* Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. М., 2002.); більш докладно про гендерний підхід в військово-історичних дослідженнях *див.: Сенявская Е.С.* Женщина на войне глазами мужчин // Русская история: проблемы менталитета. Тезисы докладов научной конференции. – М., 1994. – С. 149-151.

8. *Мірза-Авакяню Н.* Указ.соч.

9. *Michalonis Lituani.* De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum fragmina X, multiplici historia referta et Johannis Lasicii Poloni De diis samagitarum, caeterorumque sarmatarum et falsorum christianorum. Item de religione armeniorum et de initio regiminis *Stephani Batorii.* Nunc primum per J Jac Grasserum, C. P. ex manuscripto authentico edita. Basillae, apud Conradum Waldkirchium, MDCXV. P. 1–41.

10. Рукопис Михалона Литвина не дійшов до нас в цілості, твір відомий лише з латинського першодруку, виданого в м. Базелі (Швейцарія) в типографії К. Вальдкірха в 1615 році. Видавець твору Й.Я. Грассер скоротив оригінальний текст на свій розсуд, зауваживши, що скорочена решта твору містить лише скарги на зіпсовані звичаї. Таким чином світ побачило лише "десять уривків з твору М.Литвина", які були тричі перекладені російською мовою. *Див.: Литвин М.* Десять отрывков разнообразного исторического содержания (из сочинения) Михалона Литвина "О нравах татар, литов-

цев и москвитян» / Пер. С. Д. Шестакова // 1) Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачовым. М., 1854. Кн. 2. Отд. 5. С. I-VIII, 1-78; 2) Вестник Юго-Западной и Западной России. Т. III. Киев. Февраль 1864, С. 23—30; март 1864. С. 39-50; *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. Отрывки 1–10 / Пер. К. Мельник. Предисл. и ред. В. Б. Антоновича // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1: XVI в. Киев, 1890. С. 6-58. В 1994 році в Москві було видрукувано третє видання твору, підготовлене до друку колективом авторів. *Див.: Литвин Михалон* О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

11. *Литвин Михалон* О нравах татар...

12. На переконання дослідника військової історії України, Івана Стороженка, паничним психологічним чинником Великого Кордону, в цей період, на всьому його просторі, який включав Дике Поле та прикордонну територію, була смертельна небезпека. У зв'язку з цим, за слушним зауваженням історика, – в світосприйнятті жителів цього регіону "не існувало чіткої межі між війною та миром". *Див.: Стороженко І.* Великий кордон і українське козацтво кінця XV – середини XVII ст. // Київська старовина. – 2006. – №1(367) – С.34.

13. *Любамирски Л.* "Воинственная женщина" в культуре польско-литовского содружества // Женщины на краю Европы / Под ред. Е. Гаповой. – Минск, 2003.

14. *Антоній І (Й. Ролле)* Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь.

15. *Zamoyski Adam.* The Polish Way. – New York; Toronto: Franklin Watts, 1988.

16. Під архетипом будемо розуміти первинний елемент колективного підсвідомого, який протягом тривалого історичного часу відображає образ минулого. У психоаналітичній концепції К.-Г. Юнга поняття архетип співвідноситься з неусвідомленою діяльністю людини. *Див.: Філософський енциклопедичний словник.* К., 2002. – С.39.

17. *Lorence-Kot Bogna.* Child-Rearing and Reform: A Study of the Nobility in Eighteenth-Century Poland. – Westport; Connecticut: Greenwood Press, 1985.

18. *Milosz Czeslaw.* The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983.

19. *Ситько О.М.* Поетика української світської ново латинської поезії доби пізнього Середньовіччя та Барокко. Автореф. на здоб. наук. ст. кандидата філологічних наук. – Кіровоград. 2007. – 18с.

20. Поему "Самоенае Ворыстеніде" – "Дніпрові камени" було видано близько 1619 р., скоріше за все, у Києві. Твір було присвячено київському католицькому єпископу Б. Радошевському, з нагоди його приїзду до Києва. Єпископ Радошевський мав по матері українське походження. Автор поеми розповідає про основні віхи української історії, ніби закликаючи шанувати минуле землі, де той хоче оселитися.

21. Домбровський Іван "Дніпрові камени" // Марсове поле. Героїчна поезія в Україні Х – початок ХІХ століть. / Упорядник В.О. Шевчук. – К., 2004. – С.154-157. **Сарматією**, в добу середньовіччя й Відродження, називалась у західноєвропейській літературі територія, що охоплювала польські та руські (українські) землі.

22. Подвиги войовничих жінок-амазонок, стали частиною сарматської ідеології яку виробила і сповідувала, в зазначений період, польсько-литовська шляхта. У відповідності з цією ідеологією, шляхта – це люди іншої раси, не тої що селянство; вона єдина може мати громадянські права і розглядатись як кістяк політичної нації. *Див.: Любамирски Л.* "Воинственная женщина" ... – С. 36.

23. Дума про Дмитра Корецького і дума про козака-нетягу – занесені невідомим автором до рукописного збірника ХVІІст. є унікальними записами українських дум цього періоду, решта, як відомо, дійшла до нас через фольклор у записах ХІХ ст.

24. Дума про Дмитра Корецького // Україна. – К., 1929, березень-квітень; Мова йде про матір Самійла Корецького княгиню Анну Корецьку Хоткевич. Викупу полоняника передувала, як правило, ціла низка оперативного-розшукових та розвідувальних

дій, які проводились за волею, а інколи й за безпосередньої участі ініціатора(ки) викупу. Ініціатори акції залучали до участі в операції значну кількість як військових так і цивільних осіб з числа купців, дипломатів, служебників та мандрівних співців-кобзарів. Докладніше про участь жінок в операціях по звільненню (викупу) полоняників див: Кривоший О.П. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії ... – С.76.

25. Уявлення про діяльність козацьких військових підрозділів Речі Посполитої на пограниччі можна скласти за спогадами барського старости Бернарда Претвича *Див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*. – Запоріжжя-Київ, 1997. – 84 с.

26. *Сакович Касіян*. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича Сагайдачного гетьмана війська його королівської милості Запорозького, складені іноком Касіяном Саковичем, ректором шкіл Київських у братстві. Мовлені від його спудей на погребі того шляхетного лицаря в Києві, в неділю провідну року Божого тисяча шістсот двадцять другого. Київ, 1622 року // Українські гуманісти епохи Відродження / Відп. ред. В.М. Німчук. – К. 1995.

27. *Величко С.* Літопис. / Пер. комент. В.О. Шевчука. – Т. 1., – К. 1991.

28. За переказами, домна Катерина, аби зупинити відступ козаків, пропонувала козацькому полковнику Миколі Федоровичу стати чоловіком щойно овдової, вагітної домни Розанди. Після перемовин, що велися під патронатом домни Катерини, Сучавський замок був відданий обложеними нападами на умовах, що "ніяких схованок і скарбів старого волоського господаря поляки не займатимуть, а господареві з єдиним її сином та двірнею дається воля, і вона може вийти зі своїми скарбами з Сочави і жити де забажає". Окрім перерахованого, поляки лишили при господареві у Сучаві, ще й десять гармат. *Див.: Величко С.* Літопис... – С.329.

29. *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. – М., 1990.

30. Визначальною рисою становища московської (великоруської) жінки в сім'ї і суспільстві, принаймні в XVI – XVIIIст. була утверджена "Домостроєм" безправність жінки та залежність від чоловіка-господаря. *Див.: Домострой. Сильвестровского извода. 2-е исправленное и дополненное издание И. Глазунова.* – СПб., 1902. – 144 с.

У церковних повчаннях панівної в Московській державі православної церкви добра жінка традиційно виступала як цнотлива та вірна, а "зла", як блудниця, прелюбодійна та "уп'янчива"; хороша жінка – гарна господиня, яка робить багато корисного для дому, годує дітей та домашніх, погана – свій дім не береже, розоряє його; хороша жінка – працелюбна, а погана – нероба, змушує працювати чоловіка; хороша – не красива, але розумом "світла", а погана, маючи привабливу зовнішність, фарбується без міри. У системі регламентованих ролей у сім'ї "злі" жінки "не убоються мужа", а "хороші" жінки – "добрі і покірливі мужу". В українських землях "Слова про добрих та злих жінок" хоча й набули поширення у XV–XVI ст. проте не справили, як свідчить аналіз світської літератури XVI – першої половини XVII ст. та масиву зразків народної культури українців впливу на регламентацію ролей жінки в сім'ї і суспільстві. Вивчивши письмові джерела, включаючи Домострой, наприкінці XIXст. В. Іконников дійшов висновку, що зміни у правовому статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування почали проявлятися в Московському царстві за правління Івана IV. *Див.: Іконников В.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. – К., 1874. – С. 35.

31. *Кривоший О.П.* До питання про роль релігійного чинника в процесі становлення образу жінки в історії України. (X - перша половина XVII ст.) // Наукові праці: Наук.-метод. журнал / Миколаїв держ. гуманітар. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2002. – Вип. 2(3). Сер. Пед. науки. – С.54-60.

32. *Петренко І.* Шлюбно-сімейні відносини населення Гетьманщини (XVIII ст.) на сторінках часопису "Киевская старина" // Историчний журнал. – 2008. – №1. – С.14-20.
33. *О.Л. [Левицький О.]* Воспрещение повенчаным молодым жить врозь до свадьбы // Киевская старина. – 1900. – №2. – С. 65-68.
34. *Левицький О.* Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVIII ст. // Киевская старина. – 1901. – №1. – С. 1-36; №2. – С.180-216; №3. – С. 368-395; №5. – С.149-182; №7-8. – С.169-209; №9. – С.401-430; №10. – С.45-76; №11. – С.223-255; №12. – С.424-471.
35. *Рубчак М.* Миф женственности: Эволюция феминистского сознания в Украине и России // Гендерные исследования: Феминистская методология в социальных науках / Под ред. И. Жеребкиной. – Харьков, 1998.
36. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. Т.1 – СПб., 1857. – С.159-222.
37. *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 60; 151; 210.
38. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Т.1. – Львів, 1990. – С. 241-242.
39. *А. Скальковський, Д. Яворницький та П. Куліш* авторитетно стверджували, що козакам-запорожцям, заборонялось не лише одружуватись, бо козак "за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою", (*Див.: Скальковський А.* Історія Нової Січі... – С.211) але й приводити жінок на Січ, "будь вона навіть матір'ю, сестрою або сторонньою для козака жінкою" (*Див.: Яворницький Д.І.* Історія ... – С.181).
40. Підтвердженням цієї тези може слугувати монографія Ю. Фігурного "Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі". – К. 2004. Один розділ цієї роботи автор присвятив розгляду питань пов'язаних з відносинами між чоловіком-воїном та жінкою-дружиною в культурі українського козацтва. Обпершись на зроблені істориками середини XIX ст. висновки, автор, повторив традиційні для історіографії цього періоду, узагальнення типу: "традиція заборони введення жінки на Січ ретельно оберігалася серед запорожців" (с.114), або "неодружене життя запорожців обумовлювалося самим складом їхнього особливого військового устрою" (с. 115). Хоча відвертий антифемінізм був доволі рідкісним явищем як для елітарної, так і для народної культури XVI – першої пол. XVII ст.
41. Докладн. про Й.Й. Ролле *див.: Баженова С.Е.* Юзеф Антоній Ролле: життя , діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський. 2001. – 224 с.
42. *Антонович В. (В.А.).* Рец. на кн.: "D-r. Antoni J. Z przeszlosci Polesia Kijowskiego. Warszawa, 1882" // Киевская старина. – 1882. – №10. – С.149-152.
43. *D-r. Antoni J.* Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. – 224 s.
44. Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: " D-r. Antoni J. ... – С.122-124.
45. *Антоній І (Й. Ролле)* Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – №6 (Июнь). – С. 268-309.
46. *Балануца А.В.* Соціально-становва зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVIст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.103-111.
47. *D-r. Antoni J.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – Ser.9. – Krakow, 1893. – 385s.
48. *D-r. Antoni J.[Й.Й.Ролле]* Женщины при Чигиринском дворе // Киевская старина. – 1894. – Т.44. – №1. – С.107-126; №2. – С.282-304; №3 – С.512-529.
49. *Кревецький І.* Універсал Ганни Хмельницької // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1906. – Т.69. – С.167-168.
50. *Пушкарев Л.Н.* Гендерный анализ и его применение к изучению истории культуры. // Отечественная история. – 1999. – №1. – С. 19-29.; Теория и история феминизма / Под ред. И.А. Жеребкиной. – Харьков, 1996. – С.81-85 (раздел: " Язык и гендер").
51. Універсали видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини. Гетьманські універсали стосувалися справ військових (оголошення походу, сторожова служба; земельних) підтвердження

землеволодіння, розмежування, роздача маєтностей; адміністративно-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів. Гетьманські універсали розсилалися по полках, ав копіях – по сотнях. Найчастіше Універсал диктував гетьман, інколи за дорученням гетьмана його складали генеральні писарі, або військові канцеляристи. *Див.: Білостоцький С.* Універсали // Довідник з історії України (А-Я): Посібн. / За заг. ред. І. Підкови, Р.Шуста. 2-ге вид. – К.: Генеза, 2001. – С.978-979.

52. *Иконников В. С.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. – К., 1874. – 102 с.; *Його ж* Борецкая Марфа Ивановна... // Русский биографический словарь / ред. А.А. Половцова. – СПб., 1908. – С. 214-223; *Його ж.* Значение царствования Екатерины II. – К., 1897. – 104 с. – (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1897. Кн. 12. – С. 138-241); Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. – 1911. – №1-2. – С.13-24; *Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В.С. Иконникова, читанный в университете Св. Владимира и на Высших женских курсах в Киеве.* Литография. – К., 1881. – Вып. 1-2. – 506 с.; – К., 1882. – Вып. 3-4. – 509 с.

53. *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В. 4т. – Т.3. – М., 1998; *Його ж* Богдан Хмельницький. Історична монографія. Дніпропетровськ: Січ. – 2004; *Його ж* Черниговка: была второй половины XVII века // *Костомаров М.И.* Твори: У 2т. – К., 1990. Т.2. – С.582-739; *Його ж* Мазепа. – М., 1992.

54. *Лазаревський А.* Властная гетьманша // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – №1. – С.213-214; *Його ж* На ком был женат Мазепа // Киевская старина. – 1888. – Т.21. – №5. – С.43-45; *Його ж* Описание старой Малороссии. Стародубский полк. – К., 1888. – С.36-37.

55. *Мордовцев Д.* Русские исторические женщины. Биографические очерки из русской истории женщины второй половины XVIII ст. – СПб., 1874.; *Його ж* Русские исторические женщины. Популярне рассказы по русской истории. Женщины допетровской Руси. – СПб., 1874.

56. *Буряк Л.* Жінка і політика в українському історіографічному дискурсі (друга половина XIX – перша третина XXст.) // *Пам'ять століть.* – 2010. – №4-5. – С.19-36.

57. Колективна пам'ять народу до наших днів зберігає переказ про героїчні дії сотничихи Олени Зависної та інших жінок учасниць оборони м. Буші Брацлавського воєводства (тепер село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) від польсько-шляхетського війська. Після того, як переважна частина чоловіків-воїнів полягла в бою, під час облоги фортеці, жінки і дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська. Коли польські жовніри врешті захопили замок, дружина сотника Зависного Олена підпала пороховий льох. Внаслідок вибуху вона загинула сама і знищила багато ворогів-нападників. Героїчну оборону фортеці відобразив в іст. повісті "Облога Буші" та в іст. драмі "Оборона Буші" М. Старицький. *Див.: Родаченко І.* У славнозвісній Буші // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С.23-30. Зберігся в пам'яті народу і переказ про героїчний вчинок дівчини-попівни з міста Ведмедівки, що поблизу Чигирина, яка "...сімсот турок-яничар з коней повалила..." *Див.: Драгоманов М.П.* Про українських козаків, татар і турків: Історична розвідка. З дод. про життя Михайла Драгоманова. – К.: Дніпро, 1991. – С.33.

Кривоший Олександр "Сильна жінка зі зброєю" в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст.

Автор простежує еволюцію історичних поглядів на військову активність українських жінок XVI – першої половини XVII ст. крізь призму авторських сюжетів про "сильну жінку зі зброєю" в українській історіографії.

Ключові слова: історіографія, жіноче повсякдення, воєнна активність українських жінок.